

(Мелітополь)

ФОРМУВАННЯ СЛОВОТВІРНОЇ СТРУКТУРИ ІМЕННИКІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ВИРОБНИЧИХ ТА ТЕХНОЛОГІЧНИХ ПРОЦЕСІВ У НОВІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У сучасній українській мові серед іменників із загальним словотвірним значенням "опредметнена дія" чітко виокремлюються слова на позначення виробничих та технологічних процесів. Історія становлення та розвитку цих лексико-словотвірних типів і є предметом нашого дослідження.

Ключові слова: словотвір, іменник, опредметнена дія, механізм творення.

In modern Ukrainian among nouns with a common word-formation value "substantiated action" there are certain distinctive words determining producing and technological processes. History of establishment and development of these lexical and word-building types is the subject of our investigation.

Key words: verbal nouns, derivatology, meaning of process, mechanism of forming.

Девербативні іменники становлять значний масив у лексичному складі української мови. Інтерес до вивчення віддієслівних іменників у слов'янському мовознавстві спостерігається ще з початку ХХ ст. У полі наукових досліджень перебували питання історії формування девербативних субстантивів [1, с.1; 4, с.1; 7, с. 2; 9, с. 298], вивчено окремі типи цих похідних [3, с. 115; 10, с. 57; 11, с. 1; 12, с. 1], їх семантичну та морфологічну валентність [8, с. 32], стилістичні функції [5, с. 1].

Останнім часом актуалізується дериваційний аспект вивчення згаданих похідних з огляду на високу продуктивність окремих словотвірних типів і моделей віддієслівних іменників у сучасній українській мові, зокрема девербативів із граматичним значенням предметності. Увагу вчених привертає насамперед словотвірний статус розглянутих похідних, їхня дериваційна будова. Дослідження словотвірної структури віддієслівних іменників сучасної української літературної мови як мікросистеми взаємозалежних елементів, яка склалася у процесі еволюції мови, має значний теоретико-пізнавальний і практичний інтерес.

Іменники із загальним словотвірним значенням опредметненої дії утворюють систему словотвірних типів із певними частковими словотвірними значеннями. Серед них виокремлюються девербативи на позначення виробничих та технологічних процесів. Загалом в українському мовознавстві ще немає синтезуючої праці, у якій би аналізувалися згадані деривати. Визначення системи відповідних словотвірних типів, здійснення опису історії функціонування кожного форманта, його продуктивності та функціонально-семантичної дистрибуції й є завданням нашого дослідження.

Одним із складників системи іменників на позначення виробничих та технологічних процесів є девербативи утворені за допомогою суфікса -нн(я). З середини ХІХ ст. пам'ятки української мови фіксують поодинокі утворення, що є назвами виробничих та технологічних процесів, наприклад: буркування (Писк 15), вигвинчування (Лев 18), шрубування (Тимч 36). На початку ХХ ст. у зв'язку з бурхливим розвитком науки та техніки починають інтенсивно утворюватися віддієслівні іменники

на -нн(я), які поповнили українську науково-технічну термінологію: бронзування (УміСп 64), витоплювання (149), випалювання (134), гартування (135), заварювання (244), залютовання (271), загачування (275), клепа́ння (352), лицювання (408), навірчування (464), хурування (469), надсвердлювання (473), надпилювання (473), напалювання (476), обтесування (555), обпилювання (574), стругання (995), фактурування (1077), випалювання (Гр I 125), заварювання (II 12), ковання (260), кресання (303), опікання (III 57), покощування (276), припалювання (431), припікання (432), провірчування (460), сипання (IV 122), скіпання (135), шліхтування (503), дамаскування (Саб 48), чинбування (105), застопорювання (Шел 28) та ін. Чимало новотворів реєструють лексикографічні праці другої половини ХХ ст., наприклад: зенкерування (СУМ III 560), зенкування (560), інкрустування (IV 31), калювання (79), кернування (143), клінкерування (185), компостування (252), монтування (798), насталювання (V 198), нікелювання (422), нівелювання (418), пазування (VI 15), пасивування (85), патинування (94), пемзування (115), підресорювання (489), плакування (560), фальцювання (X 556), флейцювання (606), фокусування (612), хонінгування (XI 124), центрифугування (199) та ін. Близько 2000 лексем відповідного типу, включаючи новотвори, фіксує “Російсько-український словник наукової термінології” 1998 року: вакуумування (НТ 66), гальванізування (119), ізообертання (217), індексування (222), індукування (223), озонування (416) тощо.

Віддієсловні іменники на -нн(я) досить широко вживані в сучасній українській мові. Дослідники зауважують, що приблизно половина віддієсловних іменників на -нн(я), -енн(я), -аці(я) – це терміни з різних галузей науки і техніки [2, с. 109]. Утворення, що є назвами виробничих та технологічних процесів, використовуються головним чином у науково-технічній літературі, зрідка – у мові художніх творів, наприклад: Після склеювання міканіт піддають неодноразовому гарячому пресуванню, фрезеруванню та шліфуванню для одержання необхідного виробу (Кохан 66); Важливим компонентом при паянні є флюс, який очищає поверхню металів від окислів інших забруднень (117) тощо.

Початок фіксації найменувань виробничих та технологічних процесів із суфіксом к(а) у новій українській мові поклали лексикографічні праці кінця ХІХ – початку ХХ століття – “Малорусско-німецький словарь” Желехівського: виплавка (Ж 82), спайка (889) та “Русско-украинский словарь” М.Уманця і А.Спілки: очистка (УміСп 617), переробка (645). У зв’язку з активним розвитком наукового та виробничо-професійного стилів української мови кількість цих іменників протягом першої половини ХХ ст. стрімко зростає: відклевка (К I 233), кантовка (II 307), обдувка (III 13), пришабровка (IV 429), проковка (469), проточка (522), розточка (V 197), футеровка (VI 301), шліхтовка (507) тощо. Ця тенденція зберігається й у другій половині ХХ ст. Так, “Словник української мови” в 11-ти томах подає близько 160 таких дериватів, а “Російсько-український словник наукової термінології” – близько 180, наприклад: видувка (СУМ I 393), виплавка (453), заточка (III 357), обточка (V 592), окировка (663), оконтуровка (674), поліровка (VII 78), розробка (795), розшліхтовка (867), проковка (VIII 204), розточка (829), жировка (НТ 182), клеровка (253), підбутовка (499), трельовка (776) та ін.

Іменники, що є найменуваннями виробничих та технологічних процесів, використовуються переважно в науковому, публіцистичному стилях, наприклад: Це – складні, точної обробки, оптичні приладдя, що забезпечуть ясність розгляду цілі (Зоря 1925 березень 22); Така можливість відкривається в галузі, скажімо, механічної обробки (№5-6 2001 5); Отже є нагальна потреба набуття досвіду світових стандартів екологічної переробки відходів (№1-2 2004 34).

Досить широко представлені в лексикографічних працях ХХ ст. утворення, що є назвами виробничих та технологічних процесів, які продукуються за допомогою суфікса ації(а), наприклад: гальванізація (К І 314), карбонізація (ІІ 312), машинізація (496), металізація (505), скарифікація (V 328), комутація (Шел 37), кремація (40), тонізація (СУМ X 187), автоматизація (НТ 20), азотизація (24), амальгація (29), аморфізація (30), афінація (42), ахроматизація (42), вулканізація (100), герметизація (126), ізоляція (217), пагінація (450), формалізація (818) та ін.

Головна сфера використання окреслених іменників – термінологія і наукове мовлення, наприклад: Дедалі відчутнішим стають негативні наслідки хімізації сільського господарства (Войтюк 135), Контроль опору ізоляції здійснюється в період, коли він від'єднаний від електромережі (Жулай 43) та ін.

Отже, з середини ХІХ ст. у зв'язку з бурхливим розвитком науки і техніки активно творяться іменники, що є назвами виробничих і технологічних процесів. Такі похідні продукуються за допомогою суфіксів -нн(я) (заварювання, клепа́ння, нікелювання, фальцювання), -к(а) (виплавка, поліровка, обточка), -ації(а) (герметизація, ізоляція, електризація). Значна частина девербативів із суфіксом -к(а) була прямим запозиченням з російської мови. Такі утворення вживалися паралельно з питомими похідними на -нн(я), а інколи навіть витісняли їх з ужитку. Наслідком постійної конкуренції цих формантів є існування значної кількості словотвірних дублетів (заточування – заточка, полірування – поліровка, оброблювання – обробка, обточування – обточка). Проте останнім часом спостерігається відновлення властивих для української мови словотвірних типів. На сучасному етапі розвитку української мови спостерігається тенденція до заміни у використанні іменників із суфіксом -к(а) девербативами на -нн(я) в тих випадках, коли існує більш зручне, загальноприйняте слово. Це зумовлено насамперед специфічними функціональними вимогами: узгодженістю зі світовою практикою, гармонійним входженням у систему, точністю, відповідністю позначуваному поняттю, повнотою [6, с. 35].

Паралельно з цими похідними починаючи з другої половини ХХ ст. в українській мові утворюються віддієслівні деривати, що є назвами виробничих і технологічних процесів, за допомогою запозиченого суфікса -ації(а). Зазначений формант функціонально адекватний питомому суфіксу -нн(я), про що свідчить наявність варіантних рядів однокоренових іменників із цими суфіксами (автоматизація – автоматизування, вулканізація – вулканізування, герметизація – герметизування). Девербативи зі згаданими формантами близькі за семантикою, однак у віддієслівних утвореннях на -нн(я) переважає відтінок тривалості дії, а суфікс -ації(а) може надавати похідним відтінку результативності, наприклад: електризування – процес електризації, електризація – надання тілу електричного заряду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Булатова Л.Н. Отглагольные существительные на -нье, -тье в русских говорах // Труды Института языкознания АН СССР. – М., 1957. – Т. VII. – 416 с.
2. Бурячок А.А. Про склад реєстру і критерії добору реєстрових слів до Словника української мови (на матеріалі 1-го тому) // Лексикографія та лексикологія. – К., 1966. – С. 106-113.
3. Вовк А. Дієслівні іменники жіночого роду з наростком -к- в зіставленні з іншими дієслівними іменниками // Збірник секції граматики української мови. – Кн.І. – К., 1930. – С.115-116.

4. Гумецька Л.Л. Нариси словотворчої системи української актової мови XIV – XV ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – 298 с.
5. Дідківська Л.П., Родніна Л.О. Словотвір. Синонімія. Стилїстика. – К.: Наукова думка, 1982. – 170 с.
6. Кияк Т.Р. Прагматичні аспекти стандартизації української термінології // Мовознавство. – 1993. – №1. – С. 35-38.
7. Ковалик І.І. Особливості іменникового словотвору східнослов'янської мовної групи // Питання слов'янського мовознавства. – Львів, 1963. – Кн.9. – С. 3-17.
8. Кравченко М.В. Семантична і морфологічна валентність словотворчих одиниць у системі віддієслівних дериватів // Мовознавство. – 1988. – №1. – С. 32-37.
9. Крымский А. О малорусских отглагольных существительных на -енне и -інне // Юбилейный сб. в честь В.Ф.Миллера. – М., 1900. – С. 298-304.
10. Наконечний М.Ф. Розмаїтність форм – багатство мови // Мовознавство. – 1967. – №2. – С. 57-65.
11. Ращинская Г.Н. Отглагольные имена существительные на -ння, -ення (-иння), -ття в современном украинском языке: Автореф. дис. ... канд. филол.наук. – Львов, 1968. – 21 с.
12. Токарь В.П. Из истории суффиксов в украинском языке (суффиксы -к-а, -ик, -ок): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Днепропетровск., 1955. – 15 с.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

- Войтюк Сільськогосподарські машини: Підручник / За ред. Д.Г.Войтюка. – К.: Вища освіта, 2004. – 544 с.
- Гр Словарь української мови: В 4 т. / Зібран. ред. журн. “Киев. старина”. Упорядкував з дод. власн. матеріалу, Б. Грінченко. – К., 1907-1909.
- Ж Малорусско-немецкий словарь: В 2т. – Львів, 1886. – 1117с.
- Жулай Електропривід: Підручник/ За ред. Є.Л.Жулая. – К.: Вища освіта, 2001. – 288 с.
- Зоря Зоря. Літературно-науковий та політично-громадський ілюстрований журнал. – Дніпропетровськ. – 1925-1930.
- К Українсько-російський словник: У 6 т. / За заг. ред. І.Кириченка. – К.: Наукова думка, 1953-1963.
- Лев Опытъ русско-украинского Словаря / Составил Мих. Левченко. – Кієвъ, 1879. – 190 с.
- НТ Російсько-український словник наукової термінології. – К.: Наукова думка, 1998. – 889 с.
- Писк Словникъ: Живої народнеї, письменної і актової мови руськихъ югівцанъ Російської і Австрійсько-Вендерської цесарії / Составил Фортунать Пискуновъ. – Кієвъ, 1882. – 310 с.
- Саб Григор Сабалдир. Практичний російсько-український словник. – К.: Видавниче товариство “Час”, 1926.

СУМ Словник української мови: В 11т. – К.: Наукова думка, 1970-1980.

Тимч Русско-малоросійській словарь. – К., 1897.

Ум і Сп Уманець М., Спилка А. Русско-украинській словарь. – Берлін, 1924.

Шел Шелудько І.М. Практичний словник виробничої термінології. – Харків: Рад. школа, 1931. – 110 с.